
نگاهی به نهادهای سنتی و
آیین‌های بومی ایران
جستارهایی در حقوق، تاریخ و فرهنگ ایران

احمد کاظمی موسوی

سرشناسه: کاظمی موسوی، سیداحمد، ۱۳۱۸-
عنوان و نام پدیدآور: نگاهی به نهادهای سنتی و آیین‌های بومی ایران: جستارهایی در حقوق، تاریخ و
فرهنگ ایران / احمد کاظمی موسوی
مشخصات نشر: تهران: نشر آگاه، ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهری: ۳۱۸ ص؛ ۵/۱۴×۲۱/۵ س.م.
شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۴۱۶-۳۸۳-۸

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا
یادداشت: کتابنامه به صورت زیرنویس.
عنوان دیگر: جستارهایی در حقوق، تاریخ و فرهنگ ایران.
موضوع: مقاله‌های فارسی — قرن ۱۴
ضوع: Persian essays — 20th century
موضوع: ایران — مقاله‌ها و خطابه‌ها
موضوع: Iran — Addresses, essays, lectures
رده‌بندی: شکره: ۱۳۹۶ ن ۸ ۶۲۲۶ الف/۸۳۵۸ PIR
رده‌بندی دیویی: ۴/۶۲ فا ۸
نماره‌ی کتابشناسی ملی: ۴۷۲۳۳۱۶

احمد کاظمی موسوی

نگاهی به نهادهای سنتی و آیین‌های بومی ایران
جستارهایی در حقوق، تاریخ و فرهنگ ایران
چاپ یکم: پاییز ۱۳۹۶، آماده‌سازی و نظارت بر چاپ: دفتر نشر آگاه
(آماده‌سازی و صفحه‌آرایی: سمیه حسینی؛ ناظر چاپ: هوشیار حسینی)
طراح جلد: محمودرضا لطیفی
چاپ و صحافی: فرهنگ‌بان
شمارگان: ۵۵۰ نسخه
همه‌ی حقوق چاپ و نشر این کتاب محفوظ است

انتشارات آگاه

خیابان انقلاب، بین فروردین و اردیبهشت، شماره‌ی ۱۳۴۰. تهران ۱۳۱۴۶

فروش اینترنتی: www.agahbookshop.ir

قیمت: ۲۵,۰۰۰ تومان

فهرست

پیش‌گفتار

۹

بخش یکم: شناخت نهادهای سنتی

۱. خاستگاه قدرت در اسلام ۱۵
۲. عرف و شوکت: دو شاخص حکومت در تاریخ اسلام ۴۱
۳. نقش تنش‌های مذهبی در شکل‌گیری نهاد مرجعیت ابد ۵۹
۴. نهادهای سنتی در خدمت دموکراسی ۸۱
۵. تجربه دموکراسی در کشورهای خاورمیانه ۸۹
۶. سیری در تطور نهاد دادرسی در اسلام ۱۰۳
۷. مسئله حقوق بشر در اسلام ۱۱۵
۸. بازشناسی مفهوم جهاد ۱۴۵

بخش دوم: آیین‌های بومی ایران

۹. آیین رفاقت و همبستگی اجتماعی در میان اهل فتوت و جوانمردی ۱۶۳
۱۰. نقش شعائر و آداب عامه‌پسند در جامعه: رویکرد علمای شیعه به مناسک زیارت و عزاداری ۱۷۷

۸. نگاهی به نهادهای سنتی و آیین‌های بومی ایران

۱۱. علت بی‌قانونی در ایران ۲۰۹
۱۲. نقش نیروی شهری داش‌ها و جاهل‌ها در دورویداد ۲۸ مرداد ۳۲ و ۱۵ خرداد ۴۲ ۲۱۹
۱۳. چگونگی زوال قدرت اجرایی دولت دکتر مصدق در بامداد ۲۸ مرداد ۲۳۱

بخش سوم: بازتاب سنت و معنویت در ادبیات

۱۴. یادآوری عهدهای آشنا در ذهن و زبان حافظ و صادق هدایت ۲۵۵
۱۵. سیوه طنز دهخدا با دین‌ورزان عصر قاجار ۲۷۱
۱۶. از سخن پاسبانی تا زبان کارکردی امروز ۲۸۵
- نمایه ۳۰۱

پیش گفتار

در ورای روندهای جاری، جامعه ما و قوانین حاکم بر آن، آیین‌ها و نهادهای دیرینه‌ای در کاراند که نقشی اساسی در شکل‌دهی به کار آن روندها و قوانین دارند. آیین‌ها شکل جاف‌تاده قوانین و عادات‌اند؛ و نهاده، دستگاه کاربری و اجرای آن‌ها. هیچ جامعه‌ای خالی از آیین‌ها و نهادهای بومی وفق رویه‌ها و رفتارهای ویژه خود نیست. آیین‌ها و نهادهای اجتماعی، که خود شکل‌یافته از هنجارهای موجود جامعه‌اند، به نوبه خود رویه‌گذار روندهای جدید برای آینده همان جامعه می‌گردند. هیچ جامعه‌ای بدون بازشناسی و بازپروری نهادهای خود، به صرف تغییر مقرررات یا انقلاب سیاسی، قادر به تحول در ساختار روابط اجتماعی خویش نیست. به آیین به آسانی به روی کاغذ بلا اجرا می‌مانند، تنها کارکرد آیین‌ها و موازنه نهادها می‌باشد. میزان پذیرفته شدن و جاافتادن قوانین را تعیین کنند. مثلاً برای پیاده کردن مفهومی به نام «دموکراسی» در خاورمیانه، ما مقررات خوش‌نمایی در قوانین اساسی کشورهای این منطقه می‌بینیم، اما کمتر اثری از اجرای آن‌ها مشاهده می‌کنیم. چون آن قوانین وام گرفته از خارج در پروراندن آیین‌هایی برای فهم، و نهادهایی جهت اجرای آن قوانین، فرومانده‌اند؛ مضافاً ما در بازپروردن و یاری جستن از نهادهای سنتی نیز راهی نداشته‌ایم. ایران گرانبار از آیین‌ها و نهادهای بومی است که هنوز در حرکت و گردش روندهای جامعه ما نقش اساسی دارند. در برخورد با معیارهای دگرگون‌ساز

تجدد، برخی از این نهادها رنگ باختند، ولی از میان نرفتند، بلکه با سازوکار دیگری زندگی خود را باز یافتند. مثلاً رسم ارادت و کمر بستگی که بُنمایه اقتصاد نهاد روحانیت اسلامی (اعم از علمای شیعه و مشایخ صوفیه) بوده، امروز در برخورد با مدرنیت و ایدئولوژی‌های جدید می‌بینیم به شیوه‌ای دیگر ظهور می‌یابد. در ارتباط با دولت می‌دانیم که اجرای مقررات مربوط به مشارکت و نظارت ملی تنها از راه همگامی متوازن یا رویارویی همسنگ نهادهای جامعه با قدرت مرکزی - که دولت باشد - میسر و عملی است. نظارت نیاز به اقتدار مستقل و نه‌ایسته‌شده داخلی دارد. البته معیار توانایی و کارکرد هر نهاد وابسته به میزان حضور و حمایت مردم است، یعنی همان معنایی که ما انتظار داریم از «دموکراسی» بگیریم.

آیین‌ها و نهادهای سنتی تنش بزرگی در دگرگشت‌های جامعه ما داشته و دارند. بازشناختن آن‌ها و بهره‌گیری از ظرفیت و توان حرکت برانگیزشان از دیرباز بر صاحب‌نظران ما آشکار بوده است. اما آیین‌ها و نهادها مانند هر پدیده اجتماعی دیگر در گذر زمان، خود نیز دچار تغییر می‌گردند. این تغییر گاه در جهت فرسایش و ناکارایی نهاد است مثل سازمان فتوت و جوانمردی که در عصر کنونی ظاهراً هویتی جز مستهلک شدن در نهادهای سازمان‌های دیگر ندارند. گاه خود نهاد مبدل به قدرت حاکمه می‌شود مانند همین سازمان فتوت در دوره صفاریان و سریداران. شبیه این مثال را می‌توان به نهاد روحانیت (علماء) و برخی از طریقه‌های صوفیه سراغ کرد. به هر صورت، نهادهای اجتماعی نیز نیاز به نوآوری و بازپروری دارند. نوآوری در چارچوب سنت مر تازهای نیست. می‌دانیم که تغییر و تداوم دو فرایندی هستند که با هم همزیستی دارند، به موازات هم پیش می‌روند، و گاه یکی عنوان آن دیگری را به دوش می‌کشد. «تغییر» نقاب درک درست از «اصل» را بر سر می‌نهد، که نه فقط ماهیت تحول آفرین خود را نهان سازد، بل حرکت مستمر خود را بر پایه‌های سنت استوار سازد. این کاری است که در جامعه پیوسته صورت می‌گیرد، و تغییر و تثبیت پایا به پای هم پیش می‌روند.

این مجموعه شامل شانزده مقاله است که در سه بخش نهادهای سنتی، آیین‌های بومی ایران و بازتاب آن‌ها در ادبیات فارسی عرضه می‌گردد. در بخش اول، سه مقاله نخستین مسایلی چون خاستگاه قدرت و عناصر سازنده اقتدار در اسلام، و سپس چگونگی شکل‌گیری نهاد مرجعیت تقلید در جامعه مذهبی شیعه را مشخصاً مطرح می‌نمایند. پنج مقاله بعدی از تجربه دموکراسی در خاورمیانه و امکان به کار گرفتن نهاد در این تجربه، و بازشناسی مفاهیم دادرسی، جهاد و حقوق بشر در اسلام گفته می‌کنند، و در این راستا، تلقی اندیش‌گران مسلمان از اصول حقوق بشر، مفهوم جهاد، و چگونگی دادرسی در اسلام را بررسی می‌نمایند. در پیدایش و رشد اقتدار و نهادهای سنتی، چند رشته آیین و آداب بومی و سنتی در کار بوده‌اند که بررسی آن‌ها در بخش سوم شامل پنج مقاله انجام می‌گیرد. در این مقالات، آیین رفاقت و همبستگی جوانمردان که در دوره‌هایی منجر به تشکیل سازمان فتوت گردیده، و بازمانده آن، و در صورت گروه‌های پراکنده شهری جاهل‌ها و لوطی‌ها که در رویدادهای سیاسی این زمان هم نقش مؤثری داشته‌اند، بررسی می‌شوند. سپس از شاعران و آداب عامه‌پسند شیعه که روح از عصر صفوی موجب تقویت پایه‌های اقتصادی و اجتماعی بازار-مجد گردید گفت‌وگو می‌شود. آن‌گاه به علت بی‌قانونی در ایران، کارکرد منفی برخی از نهاد سنتی شهری، و سرانجام چگونگی زوال قدرت اجرایی دولت دکتر مصدق می‌پردازیم.

بخش سوم این مجموعه حاوی سه مقاله است که در آنجا نوشته‌هایی از حضور سنت در زبان و فرهنگ فارسی بازگفته می‌شود. علت گزینش آن‌ها در این مجموعه نقشی است که فرهنگ در بازپروری احساسات و آیین‌ها دارد. بسیاری از بر ساخته‌های اجتماعی ما اولین بازتاب خود را در فرهنگ و زبان فارسی می‌یابند. مثلاً احساس معنویت و دلبستگی روحی که زمینه‌ساز رشد نهاد روحانیت دینی (اعم از عارفانه و فقیهانه) بوده است، در کارکردهای گروه‌های دیگر جامعه ما نیز دیده می‌شوند. ما در بالا به نقش ارادت و کمر بستگی نیروهای شهری اشاره کردیم. اینک نوعی از دلبستگی به معنویت را در نوشته‌ها و سروده‌های اهل قلم نیز می‌بینیم. یادآوری عهد‌های آشنا یکی از جانمایه‌هایی است که مرز مشترک در

توصیف زیبایی در سروده‌های حافظ و نوشته‌های صادق هدایت می‌یابند. یکی از راهکارهای سنت یادآوری عهدهای آشناست. می‌دانیم که سنت فضایی دل آشنا پدید می‌آورد که کاربرد جمعی نهاد را افزایش می‌دهد. در همین راستا، از شیوة طنز دهخدا با دین‌ورزان عصر قاجار سخن رفته است. در این فصل خواهیم دید که دهخدا در نوشتن چرند پرند بیش از هر چیز درگیر مدرن‌گرایی و القای فکر تجدّد به خوانندگانش بوده است. مقاله آخر نگاهی است به تاریخچه تحول زبان نوشتاری «اسخن پارسی به زبان کارکردی امروز». در این جا راه دشواری که نشر فارسی در معاصرینی و زبان‌آوری آن‌ها پیمود، مورد بازبینی قرار می‌گیرد.

لازم به یادآوری است که به استثنای دو فصل «خاستگاه قدرت در اسلام» و «نقش نیروی شاهی‌ها و جاهل‌ها در دورویداد ۲۸ مرداد و ۱۵ خرداد»، مضمون فصول دیگر به صورت مقاله طی سالیان گذشته در فصل‌نامه‌های ایران‌نامه، ایران‌شناسی، دفتر هنر، نگاه سوم نقد و بررسی کتاب منتشر شده‌اند، و اینک با بازنگری کلی در این مجموعه گرد آورده‌اند. از نظر لطف و موافقتی که مدیران فصل‌نامه‌های مذکور در بازنشر این مقالات داشته‌اند، نگارنده کمال امتنان را دارد.

در پایان وظیفه خود می‌دانم که از دو دوست از جمله استاد که مرا در ویرایش و نشر این کتاب یاری داده‌اند، تشکر نمایم. از بیژن نامور به خاطر خواندن و ویراستن متن و مضمون بسیاری از مقالات این مجموعه، و از هرمن هابز به خاطر هم‌دلی و راهنمایی‌های لازم برای انتشار آن. هم‌چنین از آقای احمد امیرموسوی خلخالی سپاسگزارم که نمایه‌ای از اعلام و مفاهیم اصلی بر این مجموعه افزودند. البته کاستی‌ها و خطاهای کتاب به عهده این نگارنده کتاب است.

ا.ک.م.

اسفند ۱۳۹۵